

Др Видак ВУЈАЧИЋ

ТРАДИЦИОНАЛНЕ ВРИЈЕДНОСТИ КАО ЕЛЕМЕНАТ СВИЈЕСТИ ЦРНОГОРАЦА

О вриједностима, посебно традиционалним (општим, посебним и појединачним), о њиховим конкретним својствима-особинама и изражајима, о чојству и јунаштву, о носиоцима чојства и јунаштва, код нас су се бавили многи тумачи народне етике, односно аксиологије. Сва та њихова духовна остварења можемо разматрати у ширем контексту, у оквиру философске аксиологије, али и у посебном контексту у оквиру „категоричке слободарске етике чојства и витештва“, како би то рекао наш познати философ-етичар *Вуко Павићевић*. Наша даља разматрања требало би да сежу даље, да се крећу од аналитичких (проширујућих) до синтетичких и априорних исказа, ставова и судова о вриједностима. Када то констатујемо онда, прије свега, мислимо на следеће могућности њиховог проширења, и то, *прво*, да покажемо како традиционалне вриједности (опште, посебне и појединачне), које чине посебно „царство“ вриједности, творе специфичну област важења, с обзиром да су у својој основи априорне, са готово непромјенљивом етичком структуром, *друго*, да покажемо како садржаји и облици вриједности, праве и истинске врлине чојства и јунаштва, одговарају људском духу уопште, *треће*, да покажемо како носиоци врлина или вриједности чојства и јунаштва, посебно идеални типови или узори, нужно имају активну, парадигматску и највишу етичку вриједност, *четврто*, да покажемо како је човјеково природно живљење, и индивидуално и колективно, колико етичко толико и пара-етичко, аксиолошко колико и пара-аксиолошко, с обзиром да произлази из „мистерије“ човјекове слободе.

I. — УЧЕЊА О ТРАДИЦИОНАЛНИМ ВРИЈЕДНОСТИМА
И МОРАЛУ

Његош се може убројити у најзначајније представнике народне етике — аксиологије. Он говори гласом свога мученичког и слободарског народа, тражи вриједности у језгру народне етике, али и у свом властитом нагомиланом искуству, трага за вриједностима колико за оним изворним толико и за оним универзалним њиховим облицима и садржајима. Понесен таквим побудама, он гради хијерархију вриједности, које су подређене односно надређене једне другима. Постоје одређене вриједности на које је човјек, по природи свог постојања, судбински упућен. Његош те вриједности не изводи из божанског апсолута, на теонорман начин, нити пак из других извора, на ксенократски начин, већ, како би рекао Вуко Павићевић, „из самог појма човјека као човјека, као умног бића, особеног бића у свијету“. Таква највиша и безусловна вриједност је код Његоша, као и у народној етици, „часно име“ и „име“.

„Шта је човјек, а мора бит човјек!
Тварца једна те је земља вара.
А за њега, види, није земља?
Је ли јавље од она смућеније?
Име часно заслужи ли на њој,
Он је има рашта полазити;
А без тога у што онда спада!“

Човјек заслужује име часно само уколико у животу поступа исправно, „како ваља“. Такве суштинске вриједности су, према Његошу, друштвена (народна) и лична слобода, док су својства или врлине јунаштво и чојство, човјечност. Зато је Његошева етика (аксиологија) „категорична слободарска етика чојства и витештва“ (Вуко Павићевић).

О облицима и садржајима вриједности, посебно традиционално-моралних, о њиховим конкретним својствима и изражајима, о чојству, човјечности, честитости, витештву, јунаштву, врећу, памећу и сл., код нас су се, поред Његоша, бавили и многи други представници и тумачи народне етике, односно аксиологије. Тако, на примјер, Марко Миљанов, Томо Ораовац, Марко Вујачић и Јагош Јовановић дају репрезентативне примјере чојственог и витешког понашања људи, нуде нам феномен чојства и човјечности наших предака у најчистијем кристалном виду. Облици чојства, од било куда долазили, иманентни су човјековом бићу, мада се највише везују за херојске личности, израсле на свом фиденцијалном тлу. Они их освјетљавају на начин како чојство има парадигматски карактер и садржину, с обзиром да собом носе и посебност и општост, побједу добра и племенитости над обли-

цима зла и тираније. Међутим, појединац не чини добра дјела само због „доброг гласа“, већ и зато што је он, сам по себи, морално структурисана личност, продужавајући се преко своје финитности у вјечност живљења, за разлику од несоја и диоидената, који се објективно везују за аморалан живот. Одредба чојства, пак, суштински се садржи у херојству, мада се у неким конкретним односима и ситуацијама чојство и херојство могу да „мимоилазе“. Сасвим разумљиво, јер се херојство понекада везује, или може да се везује, са самохвалисањем, разметљивошћу, са циљем да се други неодговорно ниподаштавају, или чак да се физички униште. Зато херојски морал без чојства јесте или може да буде негативан по својим основним одредницама. Штавише, да херојство постане абритираво као и зло (рецимо, код потурица, десертор малитиосуса, код којих је убијено свако морално осјећање према народу, односно братству из кога су родствено поникли).

Чојство је облик моралног феномена, „племенити“ и „култивисани“ израз људи, ратника, како то кажу неки наши савременици, тумачи народне етике (аксиологије). По својој садржини, чојство стоји у супротности према милосрђу, кукавичлуку, малодушности, али и према свим другим асасинатским облицима и садржајима. Појам слободе мора се разумијевати и као нужност чојственог живљења, али и као порицање од каузалне нужности. Слобода се не може упоређивати са тамним земљиштем него са свијетлим висовима на којима се не може овак да уздигне. Међутим, нема слободе без одговорности. Принцип човјековог ослобођења лежи, између осталог, и у човјековој свијести и у човјековој савјести. Појам „чојство“, пак, иако обимом мањи, далеко је садржајем богатији од општег појма „човјечност“ (*humanitas*); ограничен је просторним и временским датима, али зато ближе карактерише менталитет једне људске заједнице. Чојство, дакле, није некакав априористички став, иако се може дедуковати, него најличнији производ сваког појединца, његова властита духовна и морална инхеренција. Мада у основи појединачно, чојство се уздиже до висине историјског задатка, као претпоставка националне и друштвене припадности. У томе је чојство јединство између појединачних, посебних и општих моралних ставова и одређења. Чојство је израз слободних људи, израз њихових плуралистичких ставова, човјековог слободног опредјељења; оно истиче врлине других, увећавајући тиме и своје властите врлине, доноси срећу другима и срећу самоме себи. Тиме чојство, које произлази из емпиричких оквира људске збиље, чини све људске манифестације реално могућим и моралним. Његови конкретни облици испољавања везују се за ширину духа, толеранцију, поштење, часност, честитост, храброст, самопријегор, с обзиром да означава тоталитет људскости. Свакако, чојство се не може замислити без културе индивидуалне воље, односно носиоца највиших духовних

и моралних вриједности. Чојство је израсло у релативно хомогеној средини, етничкој цјелини, па се зато по форми манифестује колико као појединачна толико и као посебна и универзална свијест. Међутим, појам чојства има шире импликације. Чојство показује како се појединачна свијест уздиже на ранг посебне и опште; како се преко посебног црногорског субјекта утврђује и потврђује његова универзалност. Чојство у овој тачки показује свој дијалектички идентитет; да нема општег без посебног и појединачног, универзалног без националног, а националног без универзалног.

Носилац вриједности, облика и садржаја морала, посебно чојства и човјечности, јесте сам човјек, његов *sui generis*. Моралан човјек природно се прихвата и признаје, другима се нуди као узор и образац за понашање и дјеловање, јер импонује својом људскошћом, односно чојством и витештвом. Морална личност посебно се у традиционалном друштву изграђивала на атрибутима чојства и човјечности, јер су чојство и човјечност, у традиционалној средини, означавали оплемењени израз човјекове природе као људске природе, виши и сложенији вид људске егзистенције. Човјечност је још непосредније означавала конкретан израз једног људског става у одређеној ситуацији од чојства. Њоме се највише мјерила топлина срца према човјеку, у вријеме када му је та и таква топлина била потребна (Јагош Јовановић).

Традиционални морал обавезивао је, значи, појединца да се људски односи, с обзиром да је људскост била његова властита и друштвена (народна) вриједност, карактеристика као таква. Иако се може говорити о различитим појавним облицима и садржајима традиционалног морала, чињеница је да је био директно условљен од унутрашње братственичко-племенске структуре и организације, од друштвено-економских услова и начина мишљења. Облици и садржаји традиционалног морала, који су прошли дуги историјски пут, у стварности су се преливали са вјековима, представљали континуитет токова времена и епоха. То су заправо они људски садржаји, директно садржани у моралном феномену, који су објективно и наиндивидуално (надискуствено) постајали и важили. Традиционални морал, у том смислу, означава *genius saeculi*, са сазнањем да су његове основне одреднице у суштини само људске, да су окренуте као вишем и сложенијем моралном феномену. Историја традиционалног моралитета, његови конкретни облици и садржаји, иако долазе из „даљине“, и данас имају своје одређено значење. Самом чињеницом што се чојство, човјечност, поштење, љубав према породици и заједници, *ab aeterno*, природно укључују у неуморно кружење у живот појединца. Ми се и данас дивимо како су људи, особито знамените личности, могли да буду носиоци колико своје властите толико и друштвене снаге и богатства, како су знали и умјели да пројцирају своју властиту животну супстанцију у частан људски живот.

II. — СМИСАО И ВОКАЦИЈА ВРИЈЕДНОСТИ

I

Традиционалне вриједности чине посебно „царство“ вриједности, показују специфичну област важења и требања, а не само сјећање духа о прошлом и минулом времену, о ономе што је некада било, што се збило и догодило, мада их је сјећање духа једним дијелом задржало и сачувало од заборава. Ова област традиционалних вриједности јесте област „сродства“, „заједништва“, тако рећи „колијевка вриједности“. Нема сумње, данас су традиционалне вриједности објективно потиснуте у неки далеки и недовољно препознатљиви простор и вријеме које не тече. Остајући данас на само традиционалним вриједностима човек остаје у бездану и таму, тамо гдје нема ни краја ни почетка, ни простора ни времена, ни збивања, догађања и дешавања, гдје се све претворило у ништа.

Традиционалне вриједности напросто „мирују“, с ону су страну живота, док су савремене вриједности у непрекидној пулсацији и динамизму. Налазећи се на тлу свакодневног и практичног живота уочавамо како се разлике и супротности између савремених и традиционалних вриједности манифестују као разлике и супротности између живог и онога што више није живо.

Иза свијета савремених вриједности постоји, наиме, свијет традиционалних вриједности (колективних, наиндивидуалних, општих), односно „скривени“ свијет вриједности; иза нашег субјективног искуства и субјективних вриједности постоји и некадашње колективно искуство и објективне (надсубјективне, наиндивидуалне) вриједности. Док се савремене или субјективне вриједности манифестују у „видљивом“ и „препознатљивом“ свијету, у времену које тече, дотле се традиционалне вриједности манифестују у „невидљивом“ и „летаргичном“ свијету, у времену које не тече. Због тога се савремене или субјективне вриједности могу дефинисати „обичним“ језиком, док се традиционалне вриједности могу „дефинисати“ само „скривеним“ или „контекстуалним“ значењима, с обзиром да се до њих долази преко дубоких и тамних „тунела“, дубоко у прошлост.

„Скривена“ област или „скривени“ свијет традиционалних вриједности крије дио истине о вриједностима уопште. То није само поређење са „видљивим“ свијетом вриједности, у коме се дешавају сталне промјене, збивања и догађања. Традиционалне вриједности, у том смислу, морамо посматрати са становишта вјечности (*sub specie aeternitatis*), с обзиром да је њихово „бивање“ изван просторновременске стварности. То још не значи да традиционалне вриједности представљају једину супстанцију из које би требало логичком консеквенцијом извести све остале ври-

једности, јер су оне по природи и садржини различите од савремених општих вриједности.

Традиционалне вриједности, тиме што су изван граница нашег искуства, морају у својој основи да буду *трансценденталне*, с обзиром да у том значењу имају непромјенљиву етичку структуру. Зато са нашим „чистим“ искуством, посматрањем онога што у моралним или не-моралним радњама и поступцима људи стварно чине, не може бити сасвим јасно шта би они требало и да чине. Нас би, значи, требао „поучити“ традиционални морални закон, који се, да се метафорично изразимо, налази у нашим срцима и у нашем сјећању духа. Такав традиционални морални закон нам и данас дијелом заповиједа шта треба да чинимо, па тај захтјев за моралним радњама и поступцима можемо условно да назовемо *традиционалним моралним императивом*. Самим тим, јер се традиционални морални закон може ослањати само на опште принципе, који су независни од нашег властитог искуства, дати а priori.

Кључ за схватање и разумијевање традиционалних вриједности, изражених у облицима и садржајима традиционалног духа, лежи првенствено у нама самима. Разумљиво, јер објективно припадамо друштву са историјом а не друштву без историје. Схватање и разумијевање традиционалних вриједности уносе свјетло у сагледавању дубоких и заборављених „слојева“ нашег властитог бића. Такође и у сагледавању нашег традиционалног друштва уопште, које не можемо процјењивати само на основу тога колико је остварило материјалну моћ већ и по томе колико је изразило људскост, односно човјеков однос према човјеку.

Мисао о традиционалним вриједностима, њиховим облицима и садржајима, представља у том смислу најнепосреднији израз структуре људског духа, његову првобитну „логику“, па је зато, са те стране, њихово дјеловање могуће и данас препознати. Разумијевање „скривених“ значења традиционалних вриједности и чежња данашњег човјека за њима непобитна је чињеница. Традиционалне вриједности можемо, у том смислу, данас назвати и другим именом, на примјер *архивриједностима*, по којима се тако звана традиционална или архаичка свијест показује као општељудска свијест. Враћајући дигнитет облицима и садржајима традиционалне свијести значи враћање дигнитета традиционалним вриједностима уопште, њихово стављање у контекст човјекових универзалних својстава-особина.

Већ смо нагласили како на основу традиционалних вриједности сагледавамо историјске „слојеве“ наше прошлости. Традиционалне вриједности се, међутим, не могу ваљано схватити и разумјети уколико их не гледамо и кроз општи и кроз национални контекст, с обзиром да оне, по природи ствари, обједињавају творачке законе који се одликују законитошћу и нужношћу кретања. Традиционалне вриједности јесу, у том смислу, колико опште толико и националне, јер објективно детерминишу природу људске

егзистинције. Нема сумње, традиционалне вриједности су напросто „осуђене“ на вјечност постојања, према којима је појединац често у ситуацији да се од њих брани, а тиме и од сопствене природе.

Данашњи динамички друштвени развитак сам по себи није довољан да негира рецидиве прошлости, посебно не традиционалне вриједности, било позитивне или негативне. Штавише, чини се да повољни социјални и материјални услови омогућавају њихов „нови“ живот. Историјски удаљене и нужно повезане са такозваним традиционалним умом традиционалне вриједности се и данас нуде савременом човјску. Као резултат свега тога традиционалне вриједности се реактивирају, посебно у облицима и садржајима историјског духа. Овај историјски (традиционални) дух сада можемо да препознамо у свакодневним појавама „скривеног“ говора, у употреби појединих појмова и њихових значења, у комуникацији међу људима, у изразима пожељности или непожељности, у начину прослављања годишњих празника и карактеристичних момената у животу друштва, знаменитих личности, у пројекцијама јунака нашега доба, представама о срећи и апокалипси, у племенштину и национализму, до појава „локалних енциклопедија“, као свјеврсног начина задовољавања „традиционалне жеђи“ за нечим свеобухватним, вјечним и непромјенљивим.

Све традиционалне вриједности данас имају двоструку функцију: прво, оне су изван или изнад нас и, друго, оне су у исто вријеме и у нама самима. Првобитне традиционалне вриједности (архивриједности) биле су више у нама неголи над нама. Како је пак њихово индивидуално развиће водило „универзализму“ то су бивале све више аутономније, изнад нас а мање у нама. „Универзализам“ традиционалних вриједности стварао је, у том смислу, идеју о цијелом друштву, као о једној хомогеној заједници. На тај начин су се традиционалне вриједности објективно „проширивале“, с обзиром да су постављале захтјеве (заповијести) за општом човјечношћу у име цијелог друштва.

Традиционалне вриједности, уосталом као и све друге вриједности, остају данас „обилежене“ априоризмом, односно неслободом, постижући своју аутономију уколико јој се супротстављају. Традиционалне вриједности нијесу, међутим, голо одрицање или порицање слободе, већ су истовремено и њено очување, у којој стварност баца своју сјенку на испуњење друштвености. Свакако, ову мисао можемо исказати нешто друкчије и уопштеније. Априоризам традиционалне етике тумачи и објашњава нешто опште, оно што је свим људима заједничко. Док се историчност појединих хетерономних етика састоји у овођењу човјека на датост постојања догле традиционална етика (аутономна, априорна) постоји као некаква „праетика“, у смислу временске претходности, показујући нешто а priori (било у теорији сазнања било у етици). Априоризам традиционалне етике, с обзиром да је с ону страну добра и зла, по много чему је надмоћан над осталим хетерономним етикама.

II

Вриједности се, рекло би се, у потпуности не „држе“ језика, с обзиром да дијелом егзистирају изван ријечи којима се исказују. Наиме, језик само парцијално изражава „глас“ вриједности, њену садржину и суштину. Језиком се, тако рећи, не могу адекватно изразити човјекове вриједности, посебно не опште-традиционалне, јер означавају нешто „друго“ од постојећих и важећих. Мада језиком остварујемо јединство између појединачних (индивидуалних), посебних (партикуларних) и општих (универзалних) вриједности, појединачни, посебни и општи идентитет, комуникацију између себе и другог, ипак њиме не можемо да обухватимо цјелину и тоталитет вриједности, па чак ни постојеће, конкретне вриједности. Ми нијесмо у могућности да адекватно одредимо и ситуирамо тоталитет вриједности „једним погледом“, системом вербалних знакова, дакле сав садржај вриједности. Језик није у могућности да тачно установи органску везу између појава „видљивог“ и „невидљивог“ свијета (свијета суштине), између појединачних, посебних и општих вриједности. То што изражавамо језиком по правилу је „упућено“ само неком одређеном својству-особини, једном конкретном дијелу вриједности, чија су „скривена“ својства-особине ванјезичке природе и садржине. Зато се, овдје, у оквиру наших интерпетација, служимо, прво, колико егзактним тумачењима, одређењима и дефиницијама, толико исто и разним метафорама, ванјезичким подручјима, одређеним преносним и контекстуалним значењима, друго, изношењем само неких битних и карактеристичних ознака, које у суштини представљају нешто што је опште и универзално, углавном свим људима заједничко. Ипак, ово што је речено, још увијек не означава скепсу, да сумњамо у прикладност језика уопште, а посебно о вриједностима и њиховом подијељеном свијету. У посматрању „видљивог“ свијета вриједности потребно је, свакако, далеко мање скепсе. Управо због тога се у раду највише служимо показивањем индивидуалних и конкретних својстава-особина, оним чиме се једна одређена вриједност издваја од других, сличних или различитих, дакле, оним што је само њено, што је карактерише, обиљежава, означава, по чему је баш таква а не друкчија. Вриједност је, у том смислу, у основном „опису“ њеног бића, исто што и њена особност, особитост, својственост; бит, битност, бивство, биће, битно, суштине, суштаство; природа; одлика, основно, главно; црта, призвук, значајка, ков, срж, страна.

Опште вриједности, у том смислу, означавају особину-својство онога што је свима људима заједничко, онога што је производ свих намјера, жеља, хтјења, потреба. Опште вриједности су, значи, општечовјечанске, општељудске, заједничке, свенародне, опште-народне, јавне, с обзиром да припадају сваком без разлике, свим људима свијета, човјечанству.

Опште вриједности се казују облицима за прошлост, садашњост и будућност, а то ће рећи перфектом, плусквамперфектом, аористом, али и презентом, футуrom, футуrom егзактним, императивом и сл. Дате су значи доста велике и широкe језичке могућности за изражавање општих (универзалних) вриједности, као за изражавање радњи, стања, бивања, догађања и дешавања. Па чак и за радње које се могу остварити у будућности, тј. за оно што ће бити, што ће доћи, што ће се тек десити, упркос томе што је будућност ограничена „летаргичним“ временом прошлости и тренутком апсолутне садашњости. Опште вриједности означавају оно што је подалеко од садашњости, па зато неограничено у правцу будућности. Језиком је створена могућност диференцијације општих вриједности, јер се једна радња, збивање, догађање и дешавање, догодило у непосредној прошлости, друга доста далеко, трећа исувише далеко; једна је радња само накратко трајала у прошлости, друга је трајала релативно дуго и у прошлости се завршила, трећа је пак започела у прошлости и траје преко садашњости све до у будућност. Па ипак, опште вриједности, узете по себи, „допуштају“ посебности и појединачности, а то ће рећи посебности и појединачности осјећања, ставова, судова, мисли, обичаја, менталитета и сл., с обзиром да нијесу само „лед“ и „камен“. Нема сумње, опште вриједности су толико „празне“ да не могу, ни у ком случају, адекватно надомјестити све облике и садржаје посебних и индивидуалних вриједности. Због тога човек мора да има осим осјећања и менталитета и свијест о општим вриједностима, али истовремено и обавезу да их не само поштује и уважава већ и извршава.

Посебне вриједности означавају особину-својство, квалитете, онога што је различито једне врсте, групе, класе, од друге. Оне припадају, у том смислу, само једној одређеној врсти, групи, класи, дакле ономе што се издваја од цјелине. Такође се и посебне вриједности, попут општих, казују облицима за прошлост, садашњост и будућност, а то ће рећи перфектом, плусквамперфектом, аористом, али и презентом, футуrom, футуrom егзактним, императивом и сл. То значи да су и овдје дате доста широкe могућности за изражавање посебних (партикуларних) вриједности, као за изражавање радњи, стања, бивања, догађања и дешавања. Такође и за радње које се могу остварити у будућности, за оно што ће бити, што ће доћи, што ће се тек нужно и законито десити у будућности.

Појединачне (индивидуалне) вриједности јесу нешто друго него опште или посебне вриједности. То су, да се тако изразимо, вјечно нове вриједности. Оне означавају, у том смислу, не само стваралачко превазилажење присутног зла, већ и претаканье властитих жеља и хтења, нада и очекивања у неку љепшу и свјетлију будућност. Тако рећи, то је „начин“ да се постојеће ствари не узимају онакве какве јесу, какве су по природи сада, већ првенствено да дочарају слику неког далеко бољег и срет-

нијег живота. Међутим, да властите жеље и хтјења не би личиле само на сан потребно је ствари непрекидно доживљавати, не у смислу онакве какве су оне сада, већ умишљањем како се реално крећу напријед, како до замишљеног циља доћи најкраћим путем. Начелно говорећи, појединачне вриједности означавају особину-својство, квалитет, онога што је различито од другога, било у добром или у рђавом смислу. Оне припадају само ономе уз чије је име, што га одређује и карактерише изузетним, што га изузима од осталих. Појединачне вриједности углавном се казују презентом, глаголским обликом за садашњост, с обзиром да је то најподеснији начин да се њиме искаже свака радња, стање, збивање, догађање и дешавање. Ми се, тако рећи, увијек налазимо у садашњости, у средишту из кога се одређује шта је прошлост и шта је будућност, оно што треба тек да дође. Појединачне или индивидуалне вриједности јесу, по својој природи, *недјељиве*, па се зато, како смо то већ раније и напоменули, и казују презентом (садашњим временом).

III. — ЗНАЧЕЊА ТРАДИЦИОНАЛНОГ МОРАЛНОГ ИСКАЗА

Чини нам се вриједно пажње да у једном традиционалном моралном (етичком) исказу, као моралном (етичком) исказу уопште, истакнемо још нека специфична значења. Црногорска народна етика (аксиологија) то потврђује. Кроз патњу и мудрост изграђивале су се људске врлине и вриједности. Моралне вриједности и моралне оцјене извирале су из традиционалног друштва, друштва као таквог, у коме је појединац био везан чврстим и нераскидивим нитима за колективно (братственичко-племенско, народно) биће. Народ је био, у том смислу, истовремено и извор и творац највиших духовних и моралних вриједности, континуирано их градећи у ослободилачкој борби. Као највиша вриједност, морално добро, у традиционалном значењу, било је колико појединачно толико и заједничко добро; оно се укључивало, неуморним кружењем, у све реалне и могуће људске односе и ситуације. Појединац је живио у свијету онога што јесте, реалног и конкретног, онога што постоји, али и у свијету онога што је лребало да буде, онога што треба да је, у коме су појединци — братственици (племеници) углавном уносили егзистенцију добра, правичности, солидарности, једнакости и слободе. На тај начин се и појединачна и друштвена слобода нужно сучељавала са свом муком и са свим злом онога свијета, али и са сазнањем да је човјекова слобода колико лична, појединачна, индивидуална, толико и друштвена, колективна, највиша вриједност. И слобода и зло, у том смислу, биле су „границе“ човјековог рационалног сазнања. Због тога је овака традиционална етичка категорија, позитивна или негативна, била колико рационална и сазнајна (когнитивна) толико исто и емоционална (антикогнитивна); сваки традиционални мо-

рални (етички) исказ, став или суд, колико сазнајне (когнитивне) толико исто и емоционалне (антикогнитивне) природе и садржине. Према томе, наш средишни полазни став јесте схватање о идентитету сазнајне и емоционалне димензије значења једног традиционалног моралног (етичког) исказа. Оваква идентификација има смисла, с обзиром да се традиционални морални (етички) исказ у исти мах и конкретно и апстрактно употребљавао. Његова појединачна значења непрекидно су се „преливала“ једно у друго, „фокусирали“ у неко „оцртано“ опште значење, из којег нам, и то тек после свестраније анализе, постају доступнија и схватљивија многа значења једног традиционалног моралног (етичког) исказа изражена ријечима, појмовима, ставовима, судовима и метафорама. Међутим, ни један једини облик значења једног традиционалног моралног (етичког) исказа није могао по природи ствари да изражава цјелокупни његов смисао, цјелокупно његово значење, многозначност значења. Поједино значење једног традиционалног моралног (етичког) исказа није могло бити, по својој природи и садржини, адекватно његовом општем значењу. Однос између општег значења и посебних значења једног традиционалног моралног (етичког) исказа требало би, значи, схватити и разумијевати на начин како су сва та посебна значења само моменти његовог општег значења, а опште значење само некакав „сегмент“ посебних или појединачних значења. Посебна значења једног традиционалног моралног (етичког) исказа јављала су се одређено и непосредно, док се његово опште значење јављало општено и апстрактно, недефинисано и неодређено, непросторно и невременско, летарично и априорно. Свако посебно значење носило је својом властитом суштином опште значење; свако посебно значење показивало је само једну „квантитативну“ одредбу општег значења.

IV. — ОСНОВНЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ВРЛИНЕ (ЧОЈСТВО И ЈУНАШТВО)

Све праве људске врлине имају своју мјеру („праву мјеру“, „средину“). Мјера је у том смислу што и граница, до које се нешто допушта, захтијева и тражи, до које се смије, мора и треба, али значи, или може да значи, исто што и одмјереност, умјереност, уздржаност, уздржљивост, суздржаност, суздржљивост, сталоженост, мирноћу, присебност, прибраност, уравнотеженост, равномјерност, па чак и као скромност, крот(к)ост и сл. Сви ови појмови, таксативно набројени, казују одређена стања или особине-својства онога који у свему зна мјеру, који не ради ништа преко мјере, границе. Овакав смисао врлине као мјере („праве мјере“, „средине“) још је давно јасно изречен, посебно од стране етичара, аксиолога. „У овему што радиш мјеру сачувати знај“ (Хесоид); „Мјера је средина“ (Аристотел); „Ни ногама ни надама

не треба пријећи више него што је могуће“ (*Епиктет*); „Ко је уљудан преко мјере, постаје досадан; ко је опрезан преко мјере, изгледа страшљив; ко је одважан преко мјере, узрокује неред; ко је искрен преко мјере, дјелује окрутно“ (*Конфучије*); „Јер наглост као и тромост касни у циљу“ (*Шекспир*). Према томе, праве људске врлине су такве врлине, *прво*, које су у исти мах и етичке и дианоетичке природе и садржине, јер се тичу не само осјећања, хтјења и дјелања, већ и разума (ума), *друго*, које су по природи својој вишеслојне и вишеслојне, општег, посебног и појединачног (индивидуалног) карактера и садржине, *треће*, које означавају стања, особине-својства, квалитете (вриједности), које имају лица у себи, њихови поступци, чиновни, радње, дјела, подвизи и сл. Да појмови чојства и јунаштва означавају праве људске врлине, праву мјеру владања, понашања и однашања примјерних и упорних појединаца, ван сваке је сумње. Даља наша разматрања требало би, међутим, да прошире ове уопштене исказе, ставове и судове о правим и истинским људским врлинама чојства и јунаштва. Овдје мислимо, прије свега, на следеће могућности њиховог проширења, и то, *прво*, да не нагласи како се облици и садржаји чојства (чојства) и херојства (јунаштва), који одговарају општем људском духу, на неки начин сами собом развијају и сами собом схватају и разумијевају, независно од услова и околности живота друштва и појединца, *друго*, да се покаже како облици и садржаји чојства и јунаштва, који одговарају традиционалном духу и менталитету, нужно имају људску, моралну и духовну суштину специфичног црногорског идентитета, колико у оном општем толико и у оном посебном и појединачном „слоју“, *треће*, да се нагласи како се наше сазнање о чојству и јунаштву нужно мора заснивати на основу конкретних представа, осјећања и разумног (умног) дјеловања, а не само на основу некаквих апстрактних или категоријалних представа или такозваног свјетског моралног духа, *четврто*, да се нагласи како су ова разликовања неоспорна чињеница живота једног народа. Питање правих људских врлина чојства и јунаштва првенствено се мора рјешавати у оквиру дате и конкретне историјске основе, и то онакве основе коју су људи традиционалног доба узимали за људску и моралну, односно чојствену и јуначку. Сасвим разумљиво, јер се тек у припадности друштву, одређеној људској заједници, врлине чојства и јунаштва нужно претварају у непосредно испољавање општег моралног духа.

(а) Чојство је врлина која се, како смо већ раније уопштено рекли, тиче и осјећања и разума (ума). *Прво*, чојство се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединаца, у низу посебних и конкретних облика и садржаја, као што су, на примјер, хуманост, човјечност, човјекољубље (човјекољубивост), човјештво (мушкост), људскост (људственост, људскостина), достојанственост и сл.¹ Међу свим овим појмовима, постоји, углавном, слапање, једнакост или пак идентичност. Чојство је, у том смислу, хуманост (хуманитет), с обзиром да означава човје-

кову човјечност, човјекољубивост, благородност, милосрдност, уљудност, поштење, толеранцију, честитост, дружељубивост, пожртвовање, самопријегор, саосјећање и сл. Чојство је, у том смислу, човјечност, с обзиром да означава људску особину-својство, која приличи човјеку као људском бићу, као бићу које зна да чува и брани колико свој толико исто и туђи углед и достојанство, као бићу које зна и умије да одваја добро од зла. Чојство је, у том смислу, човјекољубље (човјекољубивост), с обзиром да означава људску особину-својство, која приличи човјеку као људском бићу, као бићу које воли и уважава друге људе, као бићу које се жртвује за друге, за опште (народно) добро. Чојство је, у том смислу, човјештво (мушкост), с обзиром да означава људску особину-својство, која приличи човјеку као људском бићу, као бићу које смије и умије да иступа, када устреба, као човјек, као бићу које се бори за одређене и постављене људске циљеве и идеале, као бићу које цијени и уважава човјека, његову личност и његов дигнитет, као бићу које не да на себе нити себи на другога. Чојство је, у том смислу, људскост (људственост, људскотина), с обзиром да означава људску особину-својство, која приличи човјеку као људском бићу, као бићу које ради и дјела на честит, поштен и частан начин, као бићу које чува и свој и туђи углед и достојанство. Чојство је, у том смислу, достојанственост, с обзиром да означава људску особину-својство, која приличи човјеку као људском бићу, као бићу које чува и свој властити углед и углед другога, као бићу које зна и умије да на достојанствен начин брани и чува колико своја толико и туђа права. Друго, чојство је „израз“ три релативно засебна историјска (традиционална) „слоја“: општег, посебног и појединачног. Чојство се, у оквиру општег „слоја“, показује као опште-људска особина-својство, општа људска карактеристика и суштинска људска вриједност, која важи за све људе, независно од њиховог друштвеног статуса или поријекла рода. То је, условно речено, некакво „опште чојство“, „колективно чојство“, „основно чојство“ или „прачојство“; тако рећи, „општи принцип чојства“ по коме се нужно и законито мора чојствено (људски) владати, дјелати и радити. Иако је овакво чојство данас дато као „сегмент“ човјековог људског бића, које је објективно изван простора и времена, оно у суштини представља некакав општи „регулатив“ искуства, општи „априорни“ елеменат; тако рећи, општељудски „принцип“ или „закон“ који својом структуром поставља и налаже индивидуалној вољи и хтјењу захтјеве и заповијести за „покретање“ осјећања дужности и поштовање „принципа“ односно „закона“. Чојство се, у оквиру посебног „слоја“ показује као посебна људска особина-својство, посебна људска карактеристика и посебна људска вриједност, која важи само за припаднике одређене друштвене групе (братства). Самом чињеницом, јер су, рецимо, припадници такозване „јачице“ у племену давали појму чојство једно значење, а припадници такозваних „малих“ братстава сасвим друго значење. То је, условно речено,

некакво „посебно чојство“, „групно чојство“, „братственичко чојство“, „класно чојство“ или „парсчојство“; тако рећи, „посебни принцип чојства“ по коме се нужно и законито мора чојствено (људски) владати, односити и дјелати, с обзиром на његов историјски (групно-братственички, групно-класни) контекст, суштину и садржину. И овакво чојство, које је такође данас дато само као „сегмент“ човјековог људског бића, у суштини представља некакав посебни „регулатив“ искуства, посебни „априорни“ елеменат; тако рећи, посебни „принцип“ или „закон“ који овојом структуром поставља и налаже индивидуалној вољи и хтјењу захтјеве и заповијести за „покретање“ осјећања дужности и поштовање „принципа“ односно „закона“. Чојство се, у оквиру појединачног (индивидуалног) „слоја“, показује као властита људска особина својство, властита људска карактеристика и властита људска вриједност, која важи само за појединца и ни за кога другог. То је, условно речено, „властито чојство“, „лично чојство“ или „индивидуално чојство“; тако рећи, властита „принцип чојства“ по коме се човјек као примјеран и узоран појединац, нужно влада, дјела и односи у животу и раду. Овакво чојство није дато а priori, нити са пак налази у искуству другог, па зато и не може да дјелује као „принцип“ или „закон“, да друге обавезује и да поставља захтјеве и заповијести за „покретање“ осјећања дужности и поштовање „принципа“ односно „закона“. Због тога је ово чојство у суштини чојство слободног човјека, са веома широким смислом од апсолутне воље до смјелости да говори или ради по својој властитој људској вољи. Нема сумње, овакво чојство, чији је носилац само примјеран и узоран појединац, временом се може ширити и стваралачки превазилазити у виши „принцип“ или „закон“ и то на начин што ће прво нужно постати „посебан“ а а тек доцније „општи“ или „универзални“ „принцип“ или „закон“, који би сви људи без разлике прихватили као некакву „општу“ или „априорну“ норму, постављајући овојом структуром индивидуалној вољи захтјеве и императиве за „покретање“ осјећања дужности за поштовање „принципа“ односно „закона“. Треће, сваки је нормалан човјек објективно носилац облика и садржаја „општег“ или „универзалног“ чојства, тиме што припада људском роду, људској врсти као таквој. Такође је сваки нормалан човјек носилац облика и садржаја „посебног“ или „групног“ чојства, како онај који припада „вишим“ или „владајућим“ друштвеним групама тако исто и онај који припада „нижим“ или „обезвлашћених“ друштвеним групама. Први има, према некаквом „природном праву“, првенство над чојством, док је другом објективно умањено или пак потпуно деградирано чојство. Само је примјеран и узоран појединац, по свему врловит човјек, носилац облика и садржаја чојства (општег, посебног и појединачног). То је разумљиво изузетан човјек, који се дјелом и чином, знањем и умијећем „изборио“ за чојство, независно од свог друштвеног статуса или поријекла рода и кољена. Са потребном мјером, чојстве-

ним држањем и владањем, чашћу, честитошћу, племенитошћу, правдољубивошћу, поштењем, добротом, храброшћу, смјелошћу, умјереношћу и сл., такав узоран човјек дјелује као идеалан тип или норма, у смислу људског владања и понашања. Дакле, овом нашом анализом покушали смо да покажемо и докажемо како се ова ова три релативно засебна „слоја“ чојства не могу механички спајати у један јединствени појам, у једно јединствено значење, а да при том не апстрахујемо његов историјски и традиционални контекст, садржину и суштину. Појму чојства тиме нијесмо, рекло би се, ништа додали или одузели, већ смо само „разоткрили“ оно што се у њему већ налази.

(b) Јунаштво је врлина која се тиче не само осјећаја већ и разума (ума). Јунаштво се првенствено огледа у подвигу, када појединац, када затреба, зна и умије да заложити и свој властити живот за слободу, правду и једнакост. Јунаштво се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединца, у низу посебних облика, као што су, на примјер, борбеност, смјелост, одважност, јуначност, срчаност и сл., али понекада и као убојитост, насртљивост, ратоборност, свађалаштво, бахатост, осиноност и сл.² Међу свим овим појмовима постоји колико једнакост (појмовна и језичка) толико и неједнакост (појмовна и језичка). Самим тим што је једно јунаштво „с мјером“ а сасвим нешто друго јунаштво „без мјере“. Јунаштво је, у том смислу, борбеност, с обзиром да означава особину-својство лица које зна и умије да устане противу зла и тираније, да брани слободу, правду, једнакост, поштење, част, углед и сл. Јунаштво је, у том смислу, смјелост (виши степен храбрости), с обзиром да означава особину-својство лица које се залаже за истиниту и праведну ствар, будући свјесно да га то може окупно стајати, личних патњи, мука и страдања, па чак и живота. Јунаштво је, у том смислу, одважност, с обзиром да означава особину-својство лица које се без икаквог колебања бори за праведну ствар. Јунаштво је, у том смислу, јуначност, с обзиром да означава особину-својство лица које зна и умије да поднесе патње, муке и жртве колико за свој властити толико и за друштвени (народни) циљ и идеал. Јунаштво је, у том смислу, срчаност, с обзиром да означава особину-својство лица које, својом духовношћу и тјелесном жустрином, поставља у датом тренутку најбоља могућа рјешења, у циљу реализације посављених задатака, циљева и идеала. Јунаштво је, у том смислу, ратоборност, с обзиром да означава особину-својство лица коме искључиво одговара ратнички дух. Јунаштво је, у том смислу, убојитост, с обзиром да означава особину-својство лица које се без мјере и с лакоћом одлучује за борбу, за погибију и убијање. Јунаштво је, у том смислу, насртљивост, с обзиром да означава особину-својство лица које је у својој борбености и ратоборности несавјесно и неумјерено, које се веома лако и без размисљања одлучује на насиље и насртај на другога, чему је, сасвим је извјесно, често узрок сујета, честољубље, преосјетљивост и неуравнотеженост.

Јунаштво је, у том смислу, свађалаштво, с обзиром да означава особину-својство лица које се лако одлучује на свађе, кавге, зађевице.

Овдје је прилика да појам јунаштва проширимо још неким синонимима и сродним ријечима. Храброст је особина-својство онога који је морално, духовно и тјелесно јак, који је у могућности да се ухвати у коштац са свим невољама и неприликама да би одбранио и себе и другога, који је увијек спреман и наредан да се бори не само оружјем, мачем и пушком већ и рјечју и мишљу. Храброст се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединца, у низу посебних облика, као што су, на примјер, смјелост (смионост), одважност, одлучност, ријешеност, срчаност, мушкост (мужевност), јунаштво, неустрашивост, витештво, самозаборав, самоодрицање, присуство духа, тврда петља и сл. Међу свим овим појмовима постоји, углавном, једнакост (појмовна и језичка). Храброст је, у том смислу, смјелост (смионост), с обзиром да означава особину-својство онога који је одлучан, који се залаже за свој и за друштвени циљ или идеал, који лако дохвати „с голим рукама мач“, који зна и умије да брани и одбрани све оно што је часно, поштено и праведно. Храброст је, у том смислу, одважност, с обзиром да означава особину-својство онога који се без колебања одлучује на подвиг, који се с лакоћом одлучује да издржи све патње и мукe за праведну и људску ствар, па се она ма кога тицала, који много не размишља и не оклијева, да не би изгубио битку и вријеме, који се брзо и упорно одржава и који релативно брзо рјешава одређене ситуације у којима се нађе. Храброст је, у том смислу, одлучност (одважност), с обзиром да означава особину-својство онога који се чврсто држи, који је у својим дјелима и поступцима непоколебљив, који не допушта да неко олако негира његове напоре што је поставио као циљ или идеал у животу и раду. Храброст је, у том смислу, ријешеност (нижи степен одлучности), с обзиром да означава особину-својство онога који је прибран и одмјерен у својим поступцима и дјелима. Храброст је, у том смислу, срчаност, с обзиром да означава особину-својство онога који је жустрог духа и тијела, који је брз у покрету, у сналажењу и духовитом држању. Храброст је, у том смислу, мушкост (мужевност), с обзиром да означава особину-својство онога који зна и умије да брани и себе и другога, нарочито своје ближње и миле, жену и дјецу (мужевност, мужаственост). Храброст је, у том смислу, јунаштво (виши степен храбрости), с обзиром да означава особину-својство онога који се истиче чином и подвигом, који иде испред осталих, који зна да истури ногу испред других, китећи се вијенцем славе и части. Храброст је, у том смислу, неустрашивост (виши степен смјелости, смионости), с обзиром да означава особину-својство онога који се никога не плаши, који, када устреба, даје и властити живот за праведну и истиниту ствар. Храброст је, у том смислу, витештво, с обзиром да означава особину-свој-

ство онога који се мушки и витешки односи према свим недаћама и невољама, патњама и страдањима, који презире опасности и стрмине живота, који својим дјелима и подвизима стиче славу и име гласовитог и великог јунака. Храброст је, у том смислу, самозаборав, с обзиром да означава особину—својство онога који на самог себе не заборавља када су у питању опште (народне) ствари, лични понос, част, углед и име, који се не плаши опасности, већ се активно залаже за људске циљеве и идеале. Храброст је, у том смислу, самоодрицање (јачи степен самозаборава), с обзиром да означава особину—својство онога који се личних користи одриче, који лако даје себе за другог, који самога себе добровољно жртвује за друге, за опште (народно) добро и вриједност. Храброст је, у том смислу, присуство духа, која значи што и одважност, смјелост (смионост). Храброст је, у том смислу, тврда петља, која значи што и смјелост (смионост), јунаштво, витештво, неустрашивост и сл. Смјелост (смионост) показује стање појединца који је вазда спреман и наредан да, снагом властите воље и одлучности, нешто добро уради без обзира на патње, страдања, препреке и жртве. Смјелост (смионост) се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединца, у низу посебних облика, као што су, на примјер, мушкост (мужевност, мужаственост), одважност, одлучност, храброст, неустрашивост и сл., а понекад и као безобзирност, дрзновитост (дрзновање), дрскост и сл. Међу свим овим појмовима постоји колико једнакост (појмовна и језичка) толико и неједнакост (појмовна и језичка). Смјелост је, у том смислу, мушкост (мужевност, мужаственост), која показује способност онога који зна и умије да на сваком опасном мјесту устраје, да се одржи и не клоне духом. Смјелост је, у том смислу, одважност, која показује способност онога који ради и ствара добра и корисна дјела, који уобличава вриједности. Смјелост је, у том смислу, одлучност, која показује способност онога који без много размишљања иступа за оно за шта се одлучио, који је непоколебљив и неподмитљив. Смјелост је, у том смислу, храброст, која показује способност онога који зна и умије да брани и одбрани све оно што је залог часна и поштена живота, који све даје за част а част ни за шта. Смјелост је, у том смислу, неустрашивост (виши степен храбрости), која показује способност онога који иступа свим бићем својим за праведну и поштену ствар, не плашећи се при том опасности, страха, патњи, страдања, мука, па чак ни смрти, јер јој отворено гледа у очи. Смјелост је, у том смислу, безобзирност, која показује способност онога који се плаши и не обазире на опасности, који је непромишљено храбар и јуначан. Смјелост је, у том смислу, дрзновитост (дрзновање), која више показује безобзирност неголи одлучност и одважност. Смјелост је, у том смислу, дрскост, која показује неуљудну смјелост, безобзирну храброст, која објективно више шкоди него што доноси користи, било самоме себи или дру-

гоме. Срчаност означава духовну и тјелесну окретност и сналажљивост појединца, који се доста лако залаже за нешто, који се доста брзо одлучује. Срчаност се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединца, у низу посебних облика, као што су, на примјер, бодрост, храброст, ватреност, мушкост (мужевност, мужаственост), одважност, жустрина и сл. Међу свим овим појмовима постоји, углавном, једнакост (појмовна и језичка). Срчаност је, у том смислу, бодрост, која показује способност онога који је вазда спреман и наредан да се жртвује за праведну и истиниту ствар. Срчаност је, у том смислу, храброст, која показује способност онога који зна и умије да у сваком часу учини оно што треба и што ваља, и то независно од напора, страдања, мука и патњи. Срчаност је, у том смислу, ватреност, која показује стање онога што се храбро држи, који је доста брз, који је сав од нерва и жустрине. Срчаност је, у том смислу, мушкост (мужевност, мужаственост), која показује стање онога што се храбро и мушки држи, онако како доликује правом човјеку (и мужу), који се бори у животу по опасним и стрмим путевима. Срчаност је, у том смислу, одважност, која означава особину-својство онога који се како треба и како ваља односи у животу и раду, који се одлучно залаже за нешто чега се прихвати. Срчаност је, у том смислу, жустрина (тјелесна и духовна), која означава особину-својство онога који се хитро и брзо одлучује у свакој прилици и ситуацији. Мушкост показује особину-својство онога који се у свакој прилици држи како треба и како ваља, који у свему поступа као човјек, који има одважан карактер, мушку снагу и здрав разум, који се излаже опасностима у циљу штићења и браћења слабих, немоћних и угрожених. Мушкост се испољава, зависно од одређених услова и околности живота друштва и појединца, у низу посебних облика, као што су, на примјер, мужевност (мужаственост), одлучност, одрешитост, прегалаштво и сл. Међу свим овим појмовима постоји, углавном, једнакост (појмовна и језичка). Мушкост је, у том смислу, мужевност (мужаственост), која означава особину-својство онога што доликује правом човјеку и јунаку, и мушкарцу и мужу, који се у свакој прилици залаже за честитост, поштење, добро других. Мушкост је, у том смислу, одлучност, која показује човјекову способност да се како треба и како ваља заложује за добру и корисну ствар, који се супротставља неправди, злу и тиранији, па ма у питању био и властити интерес, сопствени живот. Мушкост је, у том смислу, одрешитост, која показује човјекову одлучност, доброту, поштење, непоколебљивост, неоклијевање, одважност и сл. Мушкост је, у том смислу, прегалаштво, које показује човјекову духовну и тјелесну снагу, моралну јачину, отвореност, витештво, јунаштво, критичност, снагу да се смјело иступи уопште, свуда када затреба и када се то тражи и захтијева у име виших (друштвених, колективистичких) циљева и идеала. Дјело је, у том смислу, и подвиг, који показује човјеков велики напор да се дође до одређених

и унапријед заданих циљева и идеала, обично у смислу великих жртава, и јунаштво, које показује велику срчаност, неустрашивост, одважност, одлучност, снагу и прегнуће, у циљу постизања и достизања витешких и славних дјела, која служе идеалу појединца, друштва, народу уопште. Одважност је, у том смислу, борбеност, храброст, мушкост, мужевност (мужаственост), ријешеност, смјелост, слободоумност, срчаност, неустрашивост, смјелост (смионост) и сл. Одлучност је, у том смислу, храброст, мушкост, мужевност, ријешеност, слобода, смјелост (смионост), срчаност и сл.

Не набрајајући даље све могуће појавне облике јунаштва (умјереног и неумјереног јунаштва) можемо, према томе, да закључимо следеће. Прво, све оно што је уистини јунаштво, права људска врлина, значи исто што и храброст, смјелост (смионост), срчаност, мушкост, дјело, подвиг, одважност, неустрашивост, витештво, јуначност и сл., а све оно што је неумјерено јунаштво, односно јунаштво као недостатак у духовном и моралном смислу, значи исто што и ратоборност, убојитост, насртљивост, свађалаштво, дрзновитост (дрзновање), дрскост, бахатост, силовитост, обијесност, силобатност и сл. Друго, ту су, међутим, и право јунаштво, као права људска врлина и вриједност, и неумјерено јунаштво, односно јунаштво као недостатак у духовном и моралном смислу, ипак неизбјежни као „средства“ или „начини“ за извршавање одређених и задатих циљева и идеала друштва и појединца; тако рећи, што представљају појавне „елементе“ колико врлина толико и порока (духовних и моралних недостатака) у њиховој нужној повезаности. Треће, ови искази показују у коликој је мјери јунаштво уско повезано са његовим носиоцем, који нас или подстиче да, када устреба, поступамо по његовом узору, или пак да изазове осјећање незадовољства и презира у нашој души, у којој се губи љубав и поштовање. Четврто, носилац јунаштва је човјек овога времена и своје епохе. Уколико је носилац јунаштва (јунак, херој) припадник владајућих или добростојећих друштвених слојева, или пак припадник „виших“ родова (братстава), његово се јунаштво објективно увеличава и појачава, и, обрнуто, уколико је носилац јунаштва (јунак, херој) припадник обезвлашћених или обесправљених друштвених слојева, или пак припадник такозваних „нижих“ родова (братстава), његово се јунаштво објективно умањује и деградира. У вези с тим, присјетимо се ко је све код старих Грка био, или могао да буде, носилац јунаштва (херојства). Јунак (херој) је, тако рећи, био скоро што и полубог, односно човјек поштован и цијењен као и бог. То је нарочито био онај појединац коме су родитељи, отац или мајка, били неко „више“ односно „божанско“ биће (Херакло, Тезеј, Кастор, Полукс и др.). Нема сумње, код старих Грка јунак (херој) био је, или је могао да буде, и онај појединац који се, независно од свог поријекла или друштвеног статуса, изборио за јунаштво, који се истицао неком посебном храброшћу и способношћу, смјелошћу и одважношћу,

духовном или тјелесном надмоћношћу. Пето, носиоца јунаштва, у том смислу, не можемо да идентификујемо са носиоцем апсолутног моралитета, с обзиром на низ могућности његовог колико људског толико и нељудског испољавања. На тај начин смо, чини се, јунаштво ипак свели само на човјеково дјеловање, као на природно и људско дјеловање. Самим тим, јер се јунаштво, као такво, темељи на равнотежи двију супротних сила, док се носилац јунаштва налази у складу са самим собом и са универзалним законима.

(с) Носилац правих људских врлина чојства и јунаштва јесте, дакле, камо онај појединац који се у свему држи мјере (праве мјере, средине). Мјера за чојство односи се, значи, на хуманост, човјечност, човјекољубље (човјекољубивост), човјештво, мушкост, људскост (људственост, људскотина), достојанственост и сл., док се мјера (права мјера, средина) за јунаштво односи на храброст, смјелост (смионост), одважност, јуначност, мужевност, мушкост, срчаност, одлучност, ријешеност, прибраност, витештво, неустрашивост, самозаборав, самоодрицање, присуство духа, тврда петља, одрешитост, непоколебљивост, прегалаштво, подвиг, дјело и сл. Све што прелази мјеру не може се везивати за појмове чојства и јунаштва. Мјера за чојство и јунаштво не односи се, значи, на гордост, охолост, поноситост, уображеност, самољубивост, надменост, надувеност, напућеност, усијаност, разметљивост, борбеност, ратоборност, убојитост, насртљивост, свађалаштво, неодмјереност, безобзирност, дрзновитост, дрскост, неуљудност, бахатост и сл. То значи, другим ријечима, да је носилац чојства и јунаштва само човјек од имена, части, славе, угледа, достојанства, образа, часности, доброг гласа, поште, поштовања, дике, поноса, уважења, господствености, рза, хвале, признања, чести, одликовања, важности, гласовитости, честитости, гласитости, узорности, познатости, формата, популарности, престижа, узора, поштења, образности, чесности, пристојности, правичности, праведности, бескомпромисности, неподмитљивости, чистоте, крот(к)ости, смирености, непорочности, безгрјешности, скромности, душевности, доброћудности, искрености, незлобности, једноставности, природности, непосредности, простоте, храбрости, смјелости, одважности, јуначности, срчаности, мушкости, мужевности, одлучности, неустрашивости, витештва, самоодрицања, непоколебљивости, прегалаштва, самозаборава, присуства духа, подвига и сл. Све су то главне особине-својства или, да се метафорично изразимо, некакве „супстанције“ носиоца чојства и јунаштва. Мада су приступачне нашем сазнању ми ћемо, међутим, узети само неколико за анализирање.

Име (часно име) појмовно се везује за част, славу, углед, достојанство, образ, честољубље, часност, (добар) глас, пошту, поштовање, дику, понос, уважење, господственост, рз и сл. *Име (часно име)* је, у том смислу, исто што и част, која представља скуп моралних (и духовних) принципа којима се појединац руководи

у свом животу и раду. Човјек од части мора се истицати својим људским особинама-својствима, квалитетима и вриједностима, мора бити примјер и узор другима. Отуда она гнома: „Ове за част, част ни за шта“. „Част се не може одузети, она се може само изгубити“ (Чехов). „Моја част је мој живот, обоје су у једно срасли. Узмете ли ми част, мој живот нијесте спасили“ (Шекспир). Име (часно име) је, у том смислу, исто што и углед, који означава људску особину-својство на основу које појединац стиче углед код рђутих, у друштву. Име (часно име) је, у том смислу, достојанство, које означава стање онога који је својим поштенним и честитим радом стекао и прибавио поштовање и углед, који у свему има мјеру. Име (часно име) је, у том смислу, честољубље (честољубивост), с обзиром да означава и карактерише човјека од акције, који у свакој ситуацији, онако како треба и како ваља, чини добра и корисна дјела. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и часност, која показује и увјереност онога који чини часна дјела, добијајући за то опште признање и уважавање. Име (часно име) је, у том смислу, (добар) глас, када се о човјеку говори с поштовањем и уважањем због његових личних заслуга за опште (народно) добро. Отуда она гнома: „Бољи је добар глас него златан пџс“. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и пошта (поштовање), која значи углед који човјек стекне својим вриједним и корисним радом у средини у којој живи и дјела. Поштованом човјеку друштво, са своје стране, одаје општу хвалу и признање. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и слава, тј. признање које човјек стекне у друштву, па чак и ван свога народа, за корисна и ваљана дјела. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и дика, што је мање него слава а веће него част, гдје се добар глас на далеко чује. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и понос, односно достојанство, углед, оно што човјек часним радом заради и завриједи у друштву, што се својим дјелима и активностима може дичити и поносити. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и уважање, односно признање и поштовање које човјек стекне својим радом у средини (заједници) у којој живи и дјела. Уважаеном човјеку одаје се хвала и важност на сваком мјесту. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и господственост, која означава људско држање према другима. Име (часно име) је, у том смислу, исто што и рз (прихваћена туђица), односно част, честољубље (честољубивост), понос, дика, достојанство и сл. Слава је исто што и признање које се одаје човјеку за његова добра и корисна дјела. У појмовном значењу, слава је исто што и углед, глас, добар глас, дика, понос, хвала, признање, пошта, поштовање и сл. Углед означава човјекову личну карактеристику и вриједност, која служи на част и понос свим људима. У појмовном значењу, углед је исто што и достојанство, глас, престиж, име, предност, слава, понос, поноситост, част, честитост, дика, одликовање, уважање, важност, пошта, поштовање, хвала, гласовитост, гласитост, образ, узор, узорност, узоритост,

моћ, сјај, формат, познатост, популарност и сл. Углед је, у том смислу, што и достојанство, односно поштовање које човјек стекне личним вриједностима, људском мјером понашања и владања. Углед је, у том смислу, што и глас, односно добар глас који се на далеко чује. Углед је, у том смислу, што и престиж, односно стање појединца који објективно надвишава друге. Углед је, у том смислу, исто што и предност, чиме се човјек својим добрим и корисним дјелима дичи пред другима. Углед је, у том смислу, исто што и име (часно име), а значи познато, прослављено, уважено и угледно име. Углед је, у том смислу, исто што и слава, односно прослављеност, велики углед и поштовање. Углед је, у том смислу, исто што и понос, односно поноситост, достојанственост, уваженост, важност. Углед је, у том смислу, исто што и част, чест, честитост, поштовање, уважање. Углед је, у том смислу, исто што и дика, односно човјеков понос којим се дичи не само породица већ и друштво, народ. Углед је, у том смислу, исто што и одликовање, оно чиме се појединац одликује (карактерише) међу другима добрим и корисним дјелима и поступцима. Углед је, у том смислу, уважање (важност), односно поштовање, односно поштовање према човјеку од славе, памети, разборитости, мудрости, година, јунаштва, витештва, храбрости, дакле, свим његовим људским врлинама и вриједностима. Углед је, у том смислу, исто што и пошта (поштовање), која се одаје некоме за његова часна, честита и корисна дјела. Углед је, у том смислу, исто што и хвала, која се одаје некоме због његових дјела и поступака, пуних хвале и поштовања од стране других. Углед је, у том смислу, исто што и гласовитост (гласитост), односно чувеност некога због добра гласа у народу. Углед је, у том смислу, исто што и узор (узорност, узоритост), односно велико признање коме се некоме одаје за велика и узвишена дјела, за велике животне подвиге. Углед је, у том смислу, исто што и престиж односно моћ, чиме се други надмашују и надвисују у слави и хвали. Углед је, у том смислу, исто што и сјај, односно слава и хвала. Углед је, у том смислу, исто што и познатост, односно прослављеност, разглашеност, популарност, глас, добар глас, име. Углед је, у том смислу, исто што и формат (прихваћена туђица), која приказује човјека од замаха, стила, духовне и моралне снаге, широког погледа, човјечности. Углед је, у том смислу, исто што и популарност (прихваћена туђица), односно велика познатост што неко, због корисних и добрих дјела, ужива у народу. Честитост је особина-својство врловита човјека, онога који живи и ради на човјечан начин, који не чини ништа против своје савјести нити, пак, на штету других. У појмовном смислу, честитост је исто што и поштење, часност, уваженост, узоритост (узорност), пристојност, чедност, ваљаност, правичност (праведност), бескомпромисност, неподмитљивост, часност, углед и сл. Честитост је, у том смислу, што и поштење, које означава особину-својство онога који је у свему исправан, који чини добра и корисна дјела. Честитост је, у том смислу, што и

часност, која означава особину-својство онога који зна своју дужност, који живи за добро другога а не само за себе, који настоји да не пријеша, који зна и умије да чува и своју и туђу част. Честитост је, у том смислу, уваженост, која означава особину-својство онога кога средина цијени и уважава, који је у свему врловит. Честитост је, у том смислу, узоритост (узорност), која означава особину-својство онога који другима служи за примјер, узор, углед. Честитост је, у том смислу, што и пристojност, која означава особину-својство онога који је у свему без порока, мада и без нарочитих врлина. Честитост је, у том смислу, чедност, која означава човјекову потпуну моралну чистоту. Честитост је, у том смислу, ваљаност, која означава особину-својство онога који више вриједи од других. Честитост је, у том смислу, правичност (праведност), која означава особину-својство онога који се управља према дужностима, који се односи према другима као према самоме себи, који се залаже за правду и једнакост. Честитост је, у том смислу, бескомпромисност, која означава особину-својство онога кога нико ни због чега не може прекорјети. Честитост је, у том смислу, неподмитљивост, која означава особину-својство онога који се ни на који начин не може подмитити, који не продаје своју савјест ни за шта. Чистота означава човјеково стање које је у моралном и духовном погледу сасвим чисто и беспрекорно. У појмовном смислу, чистота је исто што и чедност, крот(к)ост, честитост, поштење, часност, узорност, непорочност, безгрјешност, чистоћа и сл. Чистота је, у том смислу, што и чедност, која означава стање појединца који је у свему без пријеха, и у ријечима и у дјелима. Чистота је, у том смислу, што и крот(к)ост, која означава стање појединца који у свему има мјеру, који је уздржан, смирен, приљжан. Чистота је, у том смислу, што и честитост, која означава стање појединца као моралног бића. Чистота је, у том смислу, што и поштење, које означава стање појединца који се и у личном и у друштвеном животу управља према моралним начелима и законима. Чистота је, у том смислу, што и часност, која означава стање појединца који се у животу и раду управља према савјести и части. Чистота је, у том смислу, што и узорност, која означава стање појединца који властитим животом служи за углед и примјер другима. Чистота је, у том смислу, што и непорочност (безгрјешност), која означава стање појединца који у свему живи са моралним принципима, који је у свему частан и без икаквог гријеха. Чедност означава особину-својство или стање онога који је моралан у сваком погледу. У појмовном смислу, чедност је исто што и чистота, скромност, стидљивост, крот(к)ост, срамежљивост, невиност, простодушност, доброћудност, ћудевност, добродушност, душевност, незлобност, једноставност, природност, непосредност, непорочност, честитост, безгрјешност, отвореност и сл. Чедност је, у том смислу, што и чистота (дјевичност, дјевичанство), која означава стање појединца који је моралан у сваком погледу. Чедност је, у том смислу, што и скромност,

која означава стање појединца који се управља према реду и начину, онако како налажу правила и обичаји. Чедност је, у том смислу, што и стидљивост, која означава стање појединца који је одвише чедан и нисходљив у свему, који ни мрава не би згазио а камоли човјека унизио и увриједио. Чедност је, у том смислу, што и крот(к)ост, која означава стање појединца који је одвећ миран и повучен. Чедност је, у том смислу, што и срамежљивост, која означава стање појединца који је одвећ стидљив и зазоран од свијета. Чедност је, у том смислу, што и невиност, која означава стање појединца који је очувао своју природну моралност и чистоту. Чедност је, у том смислу, што и простодушност, која означава особину-својство појединца који је добре нарави, добре душе. Чедност је, у том смислу, што и доброћудност, која означава особину-својство појединца који је тих и веома благе нарави. Чедност је, у том смислу, што и ћудевност, која означава особину-својство појединца, који је скроман, приљежан, благе нарави. Чедност је, у том смислу, што и душевност, која означава особину-својство појединца који чини добра и милостива дјела. Чедност је, у том смислу, што и незлобност (незлобивост, незлобље), која означава особину-својство појединца који је без икакве задње намјере, без злобе, зависти, злобности. Чедност је, у том смислу, што и једноставност (природност, непосредност), која означава особину-својство појединца који ради на природан начин, без извјештачености, за добро свих људи. Чедност је, у том смислу, што и непорочност (беспорочност), која означава особину-својство појединца који је без мана и порока у животу. Чедност је, у том смислу, што и честитост, која означава особину-својство појединца који је увијек на висини задатка, који пази на свој углед и достојанство. Чедност је, у том смислу, што и безгрјешност, која означава особину-својство појединца који је у моралном погледу дјевичански чист. Чедност је, у том смислу, што и отвореност (искреност), која означава особину-својство појединца који је увијек и на сваком мјесту чиста и отворена срца, који говори онако како јесте. Образ је исто што и част, поштење, лице, част, стил, углед. Честољубље је исто што и част, понос. Глас је исто што и част, понос. Пошта је исто што и част, поштовање, углед. Поштовање (поштивање) значи указивање признања и уважања ономе који је заслужан. Уважање је исто што и поштовање, част, углед. Дика је исто што и част, хвала, понос, слава, углед, име. Понос означава властиту карактеристику појединца, властиту схватање о свом мјесту и положају у средини, имену, достојанству. У појмовном смислу, понос је исто што и дика, гордост, честољубље, углед, образ, достојанство и сл. Понос је, у том смислу, што и дика, која показује човјеков понос и дичност. Понос је, у том смислу, што и гордост, на основу које појединац осјећа унутрашњу мишину и уваженост. Понос је, у том смислу, што и честољубље (честољубивост), које показује властиту осјећање о вриједности и мјесту у средини у којој појединац живи и дјела. Понос

је, у том смислу, што и углед, на основу кога се појединац, због својих дјела, дичи у свијету, пред другима. Понос је, у том смислу, што и образ, на основу кога појединац осјећа своју властиту вриједност. Понос је, у том смислу, што и достојанство, а значи исто што и углед, уважање. *Достојанство (достојанственост)* доликује само угледном човјеку, ономе који пази шта ради, који чува своје име и добар глас. *Самопријегор (самопријегорност)* показује човјекову способност да жртвом, муком и одрицањем живи за добро другога, за породицу, друштво, за слободу народа. У појмовном смислу, самопријегор је исто што и пожртвовање (пожртвованост), жртва, подвиг, одрицање, подизање (подвизање) и сл. Самопријегор је, у том смислу, што и пожртвовање (пожртвованост), која показује човјекову вољу и способност да се без икаквог колебања жртвује за опште (народно) добро. па ако је потребно да да и властити живот. Самопријегор је, у том смислу, што и жртва, када појединац ради узвишених циљева и идеала добровољно даје властити живот. Самопријегор је, у том смислу, што и подвиг, када појединац даје и самога себе за идеал и добро народа. Самопријегор је, у том смислу, што и одрицање, када се појединац одриче свега што му је лично потребно ради општег добра. Самопријегор је, у том смислу, што и подизање (подвизање), а значи што и подвиг за вјеру, идеал. *Друштвеност* означава особину-својство лица које воли друштво, које у друштву тражи и властити смисао постојања. У појмовном смислу, друштвеност је исто што и дружељубље (дружељубивост, дружевност, другарство), дружење (друговање), фамилијарност и сл. *Поштење* означава особину-својство или стање појединца који се придржава општих правила у понашању и животу по схватању заједнице, групе, класе, партије, који зна и умије да одијели добро од зла, људско од нељудског. У појмовном смислу, поштење је исто што и част (часност), честитост, образ (образност) и сл. Поштење је, у том смислу, што и част (часност), односно свијест да се чува и брани не само свој него и туђи углед и понос. Поштење је, у том смислу, што и честитост (виши ступањ поштења), гдје је појам части прожет способношћу за витешка дјела и жртву. Поштење је, у том смислу, што и образ (образност), с обзиром да појединац далеко више улаже у другога него што од другога узима или прима. Отуда она гнома: „Ко има образа има и душу“. *Доброта* показује човјекову властиту склоност да чини добра и корисна дјела другима, да се према другима односи људски, онако како треба и како ваља, отворена срца, љубазно, искрено, наклоњено, поштено, часно, честито, племенито. У појмовном смислу, доброта је исто што и добродушност (доброћудност, добростивост), срданост, душевност, благородност, честитост, племенитост, широкопродост, отвореност, искреност, поштовање и сл. Доброта је, у том смислу, што и добродушност (доброћудност, добростивост), која означава особину-својство или стање појединца који је у свему добре, благе и пријатне нарави.

Доброта је, у том смислу, што и зрчаност, која показује човјекову осјећајност и расположивост према другима. Доброта је, у том смислу, што и душевност, која показује особину-својство појединца да може да се уживи са другим, да другога разумијева и да са њим саосјећа, да топло и пријатно дјелује. Доброта је, у том смислу, што и благородност, која означава особину-својство појединца од рођења, да је благе, пријатне и умиљате нарави, да је по васпитању честит, племенит, частан, поштен, човјечан. И тако даље, да овдје више не набрајамо разне појмове (синониме) који су слични по смислу са појмовима чојства и јунаштва.³

На крају нам, међутим, преостаје да учинимо још један корак напријед, у намјери да покажемо како су чојствена и јуначка дјела нужно слободна, с обзиром да „означавају“, или могу да „означавају“, мјеру (праву мјеру, средину) између апсолутне воље, тј. оне воље која је слободна од свих стварних веза, односа, услова, обавеза, до смјелости да се по властитој вољи ради, дјела или говори, односно између воље која је одређена и условљена спољним и унутрашњим узроцима и мотивима до воље која је потпуно слободна у свом властитом опредјељивању и дјелању. Када су људски поступци, радње и чиновни слободни, беспрекорно и с мјером (правом мјером) испуњени садржајем и смислом за опште (народно) добро, за добро ових људи, да су на најбољи могући начин у функцији друштва (заједнице, колектива; братства, племена), тада се, да се метафорично изразимо, „уздижу“ до нивоа општости и законитости, реда и поретка, с обзиром да их слобода напросто „тражи“, „хоће“ и „потребује“ као своју нужност. Слободни људски поступци радње и чиновни, иако по природи ствари особеног и индивидуалног карактера и садржине, сада објективно посједују своју властиту суштину, своју властиту унутрашњу општост, односно општу вриједност. Слобода се, у том смислу, показује, прво, као супстанцијалитет правих људских врлина, посебно врлина чојства и јунаштва, друго, као суштинска вриједност, којој су објективно подређене све праве људске врлине, односно врлине чојства и јунаштва, треће, као основни разлог човјекове властите слободе, с обзиром да самовољан човјек или, пак, рајетник објективно не може да буде слободно људско биће, четврто, као заједничко добро (морално) за које је заинтересован сваки човјек, пето, као унутрашњи закон (морални) који, са своје стране, априорно дјелује, при том изазивајући осјећања дужности и поштовања према закону.

V. — ИДЕАЛНИ ТИПОВИ ИЛИ УЗОРИ —
НОСИОЦИ ТРАДИЦИОНАЛНИХ ВРИЈЕДНОСТИ

Идеални типови или узори, уколико имају за „основу“ abstractum pro concreto, нужно се односе на друштвено-историјску стварност која није дата већ задата. У том смислу, они не могу

бити, по природи ствари, исто што и „родни појмови“, не могу представљати ни прости механички „збир“ заједничких одлика, особина-својстава, нити пак означавати некакав „просјек“ односно „просјечну вриједност“. Идеални типови или узори, што би рекао Вебер, представљају мисаоне „конструкције“ наслоњене на друштвено-историјску стварност. Ево како он дефинише идеалне типове или узоре: „Он (идеални тип) је једна мисаона слика (творевина — Gedankenbild), која није историјска стварност или пак „истинска“ (eigentliche) стварност, која је још мање прикладна за то да послужи као схема у коју би стварност као примјер требало да буде усавршена (eingeordnet), већ која има значење идеалног граничног појма којим се стварност мјери ради појашњења одређених значајних основних дјелова њеног емпиријског садржаја, са којим се упоређује“.⁴ Овдје нам, међутим, није на мјера да посебније улазимо у значење идеалних типова или узора, већ једино да покажемо како се једна друштвено-историјска стварност испољава у својој чистоти и пуноћи. Самим тим, јер идеални типови или узори имају, попут духовних или моралних вриједности, њиховог наиндивидуалног и надсубјективног трајања и важења, активну, парадигматску и готово апсолутну етичку вриједност. Овим је већ означено наше гледиште, оно које би требало да има конкретну друштвено-историјску релевантност и вриједност. Циљ нам је, значи, да покажемо како су се идеални типови или узори јављали у области стварнога, нарочито, како су се у црногорском традиционалном друштву прихватили и нудили као „образци“ својим рјешењима друштвених ставова и односа, како су представљали вриједност на којој се учило, како се живјело и како се требало борити по опасним путевима и стрминама живота.

Идеални типови или узори имали су веома активно и снажно дјејство, у смислу организације и консолидације унутар и изван заједница, доприношењу уобличавању и уосјећавању људи према њима. Изграђени и по форми традиционално структурирани, јасно и конкретно, дјеловали су веома снажно и интензивно, свакако више и јаче неголи било каква апстрактна аксиома или уопштени идеал. Идеални типови или узори, уобличени и једнаки за све људе, могли су бити изграђени и структурирани само у једној релативно хомогеној друштвеној средини, изједначеној друштвено-економски, политички, правно, морално, обичајно, вјерски и национално. Идеални типови или узори, узети сами по себи, били су и остали велика друштвена тековина и вриједност. Могућно да овако јасно и конкретно уобличених идеалних типова или узора нема у другим крајевима наше земље.

Као што је био у машти формиран и конструисан идеални тип или узор, или тип узорна и врловита човјека, јунака и ратника, поштена, племенита и разборита човјека, добре, лијепе или силне жене, разумне и душевне жене, банице женске, тако се упоредо изграђивао и идеални тип негативне личности, лошег човје-

ка, кукавице и издајника, женића и домазетовића, или зле и непоштене жене (смутљивице, крвмутнице, роспије, алапаче, језикаче, копиљаче, мудруше, непоменице, непрескочнице, намигуше, блуднице, вјештице, односно апсидасте жене уопште).

Овакви идеални типови, било позитивни или негативни, симболично су представљали борбу добра и зла, људског и нељудског, вриједносног и невриједносног. Такође и сазнање да је живот сам по себи саткан од вјечите борбе супротности односно противрјечности, гдје се чојством и јунаштвом, духовним и моралним владањем и витешким дјелом, на крају крајева побјеђује зло и тирјанство, злоћа и пакост. Можда више него било гдје друго, сукоби добра и зла разрјешавани су на оштрици мача и пушке. *Bonis nocet, qui malis parcit!*

Тежња према идеалним типовима или узорима сводила се на парадигмичке тежње, а радње према њима на парадигмичке радње. Друштвено-историјска стварност морала се стваралачки превазилазити у неку другу и вишу, људскију и слободарскију, са бољим материјалним животом и већим слободама, друштвеним и личним, која би одговарала друштвено-ослободилачкој и истински праведној идеји. Идеални тип или узор постојао је као *natura naturans sui generis*, а његово дјело, у смислу ефеката и утицаја, које се креирало и остваривало од стране појединаца, као *natura naturata sui generis*.

Идеални типови или узори, који су се изграђивали на духовним и моралним атрибутима чојства, јунаштва, људскости, доброте, поштења, племенитости, поноса, достојанства, скромности, чисти, честитости, самопријегора, разборитости, разумности, душевности и благорјечитости, могу се према ондашњим објективним традиционалним критеријума свакако ставити изнад идеалних типова или узора који су се изграђивали на другим основама, чулним или виталним (органским) садржајима: чулности, насладе, материјалне користи, мираза, домазетства, удобног и слатког живота, богатства и материјалне ореће, па чак и физичке љепоте, као и других материјалних, физичких и хедонистичких вриједности. Духовни и морални атрибути узимали су се као трајне и непролазне вриједности, којима се појединац уобличавао у животу. Ниже и пролазне вриједности, као што су хедонистичке вриједности, далеко су се мање цијениле, иако су идеалном типу или узору повећавале снагу утицаја и ауторитета.

Да закључимо. *Прво*, у црногорском традиционалном друштву човјеков дух објективно није могла да преокупира догматика и каноника, апстрактна догма или апстрактни идеал, већ првенствено конкретна, борбена и слободарска мисао. *Друго*, разматрања о традиционалним идеалним типовима или узорима довела су нас до основних појмова који се односе на вриједности уопште, на област вриједности. Традиционална аксиолошка свијест није била с ону страну реалног, у ирационалном царству вриједности, као што уосталом није био ни њен носилац — човјек.

То значи да су традиционалне вриједности биле нужно сублимиране у идеалним типовима или узорима, да су преко њих показивале своју духовну и моралну природу и садржину. Треће, мада традиционални идеални типови или узори садрже у себи многе претпоставке за свако људско дјеловање ипак нијесу били потпуни. Уосталом, то не могу бити ни савремени идеални типови или узори, с обзиром да имају више релациони него супстанцијални карактер, више хеуристичку него онтолошку вриједност. Четврто, што су традиционални идеални типови или узори удаљенији од нас то су утолико општији и неконкретнији, то су утолико универзалнији, то су утолико с ону страну збивања, догађања и дешавања; што су традиционални идеални типови или узори највиши и најсложенији то су утолико индивидуалнији и личнији, с обзиром да се, као „гранични случајеви“, могу разумијевати једино сами собом.

VI. — ОНТОЛОШКО-АКСИОЛОШКИ ПРОБЛЕМ ИЗУЧАВАЊА ВРИЈЕДНОСТИ

Што и опште хуманистичке вриједности. На врху вриједносне скале што и опште хуманистичке вриједности. На врху вриједносне скале налази се онај идеалитет којим се мјери и процјењује друштвено-историјска стварност. Носиоци тог идеалитета су идеални типови или узори, чијим се дјелима и подвизима други мјере и упоређују у свом животу и раду. Вриједност идеалних типова или узора састоји се колико у могућностима упоређивања универзалног са индивидуалним толико и у њиховој општечовјечанској испољености и отворености. Идеални типови или узори не означавају „просјечну вриједност“, јер су на свој начин цјеловити, универзалног карактера и садржине, показују у оном општем и суштственом одређене људске карактере и судбине. Они су, у том смислу, „униформне категорије“, које објективно превазилазе своје вријеме и наслућују будуће; показују начине обogaћивања и оплемењавања личности, дјелујући како на емоционалном тако и на духовном и моралном плану, не само јуначким подвигом и чојственим држањем већ и колективном идејом коју носе. Зато су идеални типови или узори објективно вршили етичко-историјску мисију, јер су путем ауторитета уздизали друге на виши духовни и морални ниво.

(2) Традиционалне вриједности се не ограничавају само на позитивне вриједности, већ и на негативне. Тај шири свијет традиционалних вриједности, у основи биполаран, дјелује универзалније. Сукоб између позитивних и негативних вриједности ствара се и пораћа у сучељавању између једног људског позива и злобе узвишене савјести и људске пакости. „Добра душа“ је носилац највиших духовних и моралних вриједности, јер је морални генијалитет, док је „зла душа“ носилац свих негативних вриједности,

која означава апсолутну негацију добра, а њезина „зла коб“ једини циљ. Раздвојеност између „добре душе“ и „зле душе“ значи колико апсурдност живљења толико исто и свијест о избору добра, свијест о смислу постојања правих и истинских људских вриједности. „Добру душу“ и „злу душу“ морамо, међутим, схватати као начин разликовања између нечег позитивног и негативног, доброг и злог, лијепог и ружног, истинитог и лажног, уколико већ желимо да превладамо апстрактно и једнострано тумачење и разумијевање појма. „Добра душа“ и „зла душа“ имају, у том смислу, нешто заједничко, с обзиром да „зла душа“ има у себи могућност да чини и добра дјела. И „добра душа“ и „зла душа“, у том смислу, испољавају се као друштвене и моралне снаге, с обзиром да се и само зло често претвара у полуту друштвено-моралног и историјског развитка.

(3) Традиционалне вриједности показују да човјеково појединачно или групно живљење јесте, или може бити, једнако етичко колико и пара-етичко, аксиолошко колико и пара-аксиолошко. Самим тим, јер се и добро и зло, и лијепо и ружно, у том смислу, налазе и садрже у „мистерији“ човјекове слободе. Зато етика и аксиологија морају испитивати, прво, дубинске „слојеве“ индивидуалног и групног искуства у супротним паровима, који су уткани у човјеково биће, друго, дубинске „слојеве“ који имају синтетичко-априорну моћ за универзално дјеловање, у циљу цјеловитијег сазнања традиционалног морала и традиционалних вриједности уопште.

НАПОМЕНЕ

¹ Видјети: Миодраг С. Лалевић, *Синоними и сродне речи српскохрватскога језика*, прво издање, Београд 1974. године.

² Ibidem.

³ Видјети: Миодраг С. Лалевић, н. дј., Београд 1974. године.

⁴ М. Weber, *Wissenschaftslehre*, 194; из: др Вуко Павићевић, *Социологија религије*, Београд 1970, стр. 95.